

Elizabeth C. Dunn: *Privatizing Poland: Baby Food, Big Business, and the Remaking of Labor*
Ithaca, N.Y., Cornell University Press 2004,
204 s.

Kdybyste byli počátkem 90. let zaměstnanci státem vlastněného podniku na výrobu stravy pro kojence Alima v polském městě Rzeszów, vypadala by vaše práce přibližně takto: po mnoha dnech nicnedělání byste se dočkali bedniček ovoce a zeleniny z nedalekého družstva. Spolu s dalšími zaměstnanci byste jejich obsah prozkoumali a rozhodli, zda se hodí na džus nebo pyré; pohráli byste si s téměř nefunkčním výrobním zařízením, aby vychrlilo požadované typy výrobků, a ty byste pak poslali do státem vlastněných obchodů, jež neměly jinou možnost než vzít vše, co se ve vašem závodě vyrobilo. Avšak v polovině 90. let se v důsledku vítězné privatizace výrazně proměnila nejen hodnota právě popsaných pracovních praktik, ale společně s ní také vyráběné zboží, způsoby identifikace zákazníků s výrobky a především s tím související pojetí osobnosti rozšířená mezi pracovníky i spotřebiteli.

Kniha Elizabeth Dunn *Privatizing Poland* představuje velmi důkladnou etnografickou studii těchto procesů, k nimž docházelo v průběhu privatizace podniku Alima do rukou obří americké firmy Gerber zaměřené na výrobu potravin pro děti a kojence. Tato multinacionální společnost se snažila v Polsku zavést model výroby používaný v její centrále v malém městě Fremont ve státě Michigan, které se v mnoha ohledech podobá Rzeszówu. Avšak plán firmy Gerber na transformaci její polské pracovní síly a celého modelu výroby narazil na hodnotové představy pracovníků odvozené od výrobních způsobů socialistického období.

Výsledkem je přesvědčivá etnograficky fundovaná studie postsocialismu rozvíjená na několika úrovních. Autorka ukazuje, jakou taktiku firma Gerber používá, aby

z různorodých prvků zděděných z dob socialismu poskládala vhodnou pracovní sílu, diferencovala ji a přetvořila tak, aby odpovídala firemní představě „flexibility“. Díky tomu se jí také daří objasnit, jakým způsobem stát využívá nestátní aktéry k nastolení nových sociálních pořádků. Dále popisuje, jakými prostředky se zaměstnanci podniku snaží nalézt smysl svého nového světa, v němž jim jsou poskytnuty iluze transparentnosti a kontroly nad sebou. Autorka přesvědčivě dokládá, že staré kulturní praktiky pocházející ze socialistické éry mohou zabránit úspěchu postfordistické disciplíny prosazované soukromými podniky i státem. Její kniha nenabízí pouze silný příběh o tom, jak se neoliberální ideje snažily přetvořit každodenní život v postsocialistické Polsku, ale pojednává také o zbožní kultuře, v níž „výklenkový marketing“ zaměřený na neobsazená místa na trhu, myšlenka, že produkt určený všem není určen nikomu, ovlivňuje stejně tak polské pracující, jako i spotřebitele.

Elizabeth Dunn se daří jasně načrtnout trajektorii tohoto kritického přechodu díky tomu, že pracovala po boku svých informátorek a informátorů přímo na pracovišti. Téměř veškerý materiál pro svou knihu získala děláním toho, co dělali její informátoři, zatímco formální rozhovory vedla pouze s několika málo zaměstnanci vedení firmy. Při mytí víček od sklenic a loupaní mrkví Dunn přicházela do kontaktu s frustracemi i vítězstvími svých polských spolupracovníků. Tito lidé se spoléhali na příslib státu, že během neoliberální reformy bude podnik zodpovědně veden. Místo toho přišlo „panoptikum papírování“, jak to nazývá sama autorka, jež od nich vyžadovalo aplikaci kultury auditu na každý jejich krok v podniku. Podle metodologie, již Dunn užívá, nestačí k formulaci teorie praxe považovat praktiky firmy za výsledek diktátu firemního protokolu, ale je nutné „být na místě“.

Sociální vědci pocházející z kapitalistického „Západu“ neměli dlouhou dobu pří-

stup do vnitřních území státního socialismu, a tak se na první pohled může zdát, že právě kapitalistické způsoby výroby otevřely autorce dveře k zúčastněnému pozorování v podniku. Ve skutečnosti však nejvyšší vedení firmy Gerber o působení Elizabeth Dunn v polské pobočce nevědělo až do konce terénního výzkumu, a když se o ní dozvědělo, její výzkumné metody příkře odsoudilo. Místní polští manažeři však dali k její přítomnosti v podniku svolení a disciplinovali ji stejně jako ostatní zaměstnance. Na jednom místě knihy Dunn připomíná, jak se vyhnula setkání s linkovým dozorcem, aby nemusela vyslechnout jeho kritiku. Podrobnosti tohoto druhu před čtenáři vyjasňují autorčinu etnografickou situaci a její mimořádnost. Přijetí autorky na místě terénního výzkumu v Polsku může představovat významný mezník ve společenskovědním bádání. Místa, která byla na Západě považována pro antropologu za uzavřená, se v prvních letech transformace otevřela a tím, kdo se snažil zabránit otevřenému zkoumání transformačních praktik, byl Západ sám.

Zajímavým výsledkem tohoto výzkumu krom toho, že pracovníci zůstávají věrni bývalým socialistickým výrobním způsobům, je zjištění, že z jejich hlediska je socialismus lépe připravil na kapitalistickou ekonomiku. Lidé v knize sdělují, že se budou ochotně transformovat; strádání v socialistické ekonomice nedostatku je poučilo o významu spolupráce a výkonnosti. Po zkušenosti s korupcí socialistické éry zaměstnanci vítali nové vedení podniku jako ulehčení. Avšak transparentnost, kterou požadovali, získala podobu neočekávaného kulturního imperialismu. V kapitolách o příbuzenství a technologii auditu autorka ukazuje, jak nevhodné byly disciplinační techniky, jež firma Gerber přivezla ze své americké centrály. „Vědecké“ standardy výroby, jako kupříkladu „totální management kvality“, v kulturním smyslu selhaly. Podobně jako v jiných etnografických studiích dovozu „západních“ praktik,

třeba v knize *Collision and Collusion* Janiny Wedel (*Collision and Collusion: The Strange Case of Western Aid to Eastern Europe*. New York: Palgrave 2001), se i zde ukazuje, že podnikatelské nadšení západních investorů nenašlo odezvu u lidí vybavených odlišným pojetím jáství.

Dunn nepovažuje význam žádného ze svých pojmů za samozřejmý a stejně přistupuje i ke znalosti svých čtenářů o socialismu. Svůj nejdůležitější koncept „jáství“ nejprve objasňuje v rámci důkladného rozboru polského systému známostí (*znajomości*) a vzájemného prokazování laskavostí, který představoval kulturně specifické pozadí, na němž pracovníci chápali praktiky v podniku a uváděli je do vztahu se svým pojetím osobnosti. Dále autorka zajímavým způsobem srovnává „objektivní hodnocení“ zaměstnanců firmou Gerber a hluboce zakořeněný subjektivní systém známostí, který se v celé své složitosti vyjevoval jako moc, jež současně nabízí možnosti i korumpuje. Jen velmi stručně ukazuje – a je škoda, že tak nečiní podrobněji –, že systém známostí se opíral o římskokatolickou identifikaci svých nositelů, kupříkladu o ideály sebeobětování a společenství šířené církví a přítomné v éře Solidarity. Autorka místo toho interpretuje polský katolicismus jako univerzálnější koncepci, v níž se lidé nepovažují za individualizované bytosti, ale za součást jednotného celku. Vzhledem k rodinným podobnostem mezi systémem *znajomości* a například ruským *blatem* nebo jakýmkoli jiným propojením sociálních vztahů s neformální ekonomikou si lze položit otázku, co způsobuje, že kategorie národa, náboženství, etnicity a místa hrají v procesu privatizace tak důležitou roli.

Nelze však říci, že by Dunn zanedbávala specifické stránky tématu. Naopak – daří se jí neobyčejně dobře spojovat etnografický detail s teorií. Zaměstnanci Gerberu sice začínají obviňovat firmu i stát z nových forem korupce, avšak současně s tím se dostávají do sféry vlivu nových

obrazů šířených Gerberem. Reklamy na nový ovocný džus Gerberu *Fruugo*, který je nabízen ve čtyřech barvách, avšak nikoli chutích, se zaměřují na potřebu zakoušenou mladými Poláky, aby se vymezili vůči generaci socialistické éry, i na starší lidi ochotné přijmout v nové sociální hierarchii nižší postavení. „Kupte si ovocný nápoj a podívejte se na sebe, jako byste byli výrobkem,“ – zdá se být poselstvím reklam. Mladí Poláci, kteří jsou schopni se „individualizovat“, představují typ lidí, jež Gerber chce zaměstnávat jako své obchodní zástupce. Když se tito obchodní zástupci setkávají s prodavačkami stále pevně zakotvenými v předchozím pojetí osobnosti, vzniká směsice vůlí a systémů, již Dunn zachycuje jasným a elegantním jazykem. Právě setkání tohoto druhu činí z její knihy přesvědčivou a podloženou společenskovo vědní studii o kapitalistických praktikách v postsocialistickém světě.

Na některých místech knihy se Dunn zaměřuje na „zbraně slabých“ a ukazuje, jaké možné odpovědi na taktiku firmy Gerber existují. Nadnárodní společnost a její vševědoucí úsilí o zavedení neoliberálního řádu vyžadují, aby zmizela solidarita mezi zaměstnanci, jež se utvořila v celonárodním hnutí za práva dělníků na počátku 80. let. Autorka poukazuje na důležitost přetrvávajících pojetí osobnosti, ježto klasifikace, které na jednotlivce uplatňoval socialistický stát (např. člen strany, matka, dělník atd.), pro ně otvírala rozdílný přístup ke zboží, a tím také mezi nimi zakládala rozdílné vztahy. Zaměstnanci ani později nepřestali chápat pracovní vztahy pomocí metafor převzatých ze světa příbuzenství, jak se ukázalo, když se firma Gerber místo očekávaného profesionálního přijetí dočkala slavnosti připomínající svatební hostinu, na níž Gerber hrála úlohu ženicha a Alima nevěsty. Autorce se velmi dobře daří zachytit zmatení vládnoucích na obou stranách. Jiný příklad významu zažitého pojetí osobnosti nabízejí zaměstnankyně označující své dovednosti coby pečujících

matek za přínos pro společnost, která vyrábí potraviny pro děti. Přetrvávání těchto zděděných rolí způsobilo, že firma Gerber neuspěla ve snaze rozbít pojetí osobnosti založená na vzájemných vazbách a laskavostech, jež mohou být v řadě zemí bývalého východního bloku nezbytné k ekonomickému přežití.

Základní teoretickou strategií Elizabeth Dunn je neomarxistický přístup zaměřený na způsoby výroby v kombinaci s foucaultovským konceptem *gouvernementalité*. Nesnaží se rozvíjet teorii třídních vztahů uplatňujících se ve výrobě, avšak její analýza ukazuje, že proces privatizace vytvořil mezi vlastníky a výrobcí dialektický vztah a znalost výrobního procesu může pozitivně ovlivnit výsledky pro pracující. Toto by mohlo vypadat jako houževnatá obhajoba bývalého systému. Jak však Dunn říká v závěru své knihy: „lze si představit, že lidé ve Spojených státech a Evropě, třeba zaměstnanci firmy Alima-Gerber, mohou využít těchto myšlenek k tomu, aby našli formu podřízení, jež jim lépe vyhovuje“ (s. 164). Dunn zjevně svou knihu nenapsala pouze pro úzký okruh odborníků zajímajících se o střední a východní Evropu, ale pro každého, kdo vědecky zkoumá dosah kapitalismu.

V knize Elizabeth Dunn toho schází velmi málo. Napsala hutnou etnografickou práci s jasným ústředním sdělením: privatizace zavedla totalizující systém, avšak nepodařilo se jí změnit pracovníky podniku. Po jejím přečtení si však musíme položit otázku, jaký tedy hybrid to vlastně vzniká sňatkem soukromých západních firem s pracovníky, kteří nadále uznávají ideály Solidarity, a jak se jejich rezistence projeví v dlouhodobém horizontu, řekněme kupříkladu v současném klimatu lustrací a komisí vyšetřujících osoby, jež řídily průběh privatizace, vládnoucím v Polsku. Tyto otázky už překračují záběr autorčiny knihy, avšak díky nim je aktuální i deset let po provedení terénního výzkumu. Elizabeth Dunn v každém případě ukazuje